दिक्साधनं तत्स्वरूपञ्च

सोनाली[1]

शोधपत्रसारांशः -

दिग्साधने अनेकाः विधयः सन्ति। प्रायः जनाः उदयकालिकभास्करं दृष्ट्वा दिशायाः निर्धारणं कुर्वन्ति। किन्तु इयं विधिः प्रामाणिकं न अस्ति। यतोहि सूर्यप्रतिदिनं निश्चयेन पूर्वात् न निर्गच्छति। पूर्वे स्पष्टसूर्योदयः बर्षे द्विवारं सायनमेषः तथा सायनतुलायाःसंक्रमणस्य काले अर्थात् चैत्र 21 एवं 23 आश्विनमासे एव भवति। इतरभिन्नं उत्तरायणदक्षिणायणश्च कारणात् सूर्यस्य स्थितिः प्रतिदिनं परिवर्तते। अतः दिशायाः इयं विधिः न विश्वसनीयः। दिशानिर्धारणस्य एकाविधिः **मैग्नेटिककम्पास**इति। एतत् दिशासूचकयत्रं अस्ति यत्र दिशासूचकाः चिह्निताः भवन्ति। तस्य केन्द्रे एकं लोहसूचिका भवति या पृथिव्याः उत्तरध्रुवाद् आकृष्टः सदा उत्तरदिशां सूचयति। विभिन्नग्रन्थेषु दिक् साधनस्य नियमः बहु सम्यक् रुपेण विभिन्नप्रकारेण वर्णितम्।

कूटशब्दाः - दिग्साधनम्, उदयकालिकभास्करः, दिशा, सूर्यः, सायनमेषः, सायनतुला, उत्तरायणम्, दक्षिणायनम्, मैग्नेटिककम्पास, दिशासूचकयन्त्रम्, लोहसूचिका, उत्तरध्रुवः।

वास्तुशास्त्रस्य ज्योतिषेण निकटतमं सम्बन्धमस्ति। तस्य भगोलभूगर्भसिद्धांतगणितेन च घनिष्टसंबन्धमस्ति। ज्योतिर्विज्ञानवेधशाला यज्ञयागादि कार्येषु यज्ञकुण्डमण्डपनिर्माणं भवनप्रासादमन्दिराणां च निर्माणकार्येषु विशेषोपयोगं भवति। वास्तुशास्त्रे भवननिर्माणस्योपरि विशेषचर्चा दृश्यते। कस्यां दिशायां केभ्यः निर्माणं श्रेयस्करं भवति इति प्रश्नः। पूजागृहं कोषागारस्नानगृहशौचालयशयनाध्ययनस्वागतभोजनकक्षादिनिर्माणस्य प्राथमिकता भवति अतः ज्योतिर्विज्ञानशालायज्ञयागादिकर्मभवननिर्माणे सर्वप्रथमं दिक्साधनं परमावश्यकमस्ति। प्राचीनाचार्याः दर्शनज्योतिषशास्त्राणां माध्यमेन दिशायाः स्वरूपस्य निर्धारणम् अकरोत्। दार्शनिकाः दिशायाः गणना नवद्रव्ये गणयन्तः उक्तवन्तः यत् **क्षिप्यप्तेजो मरूद्व्योमकालदिग्देहिनी**

---

[1] शोधच्छात्रा - वास्तुविभागः, श्री लालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

मनः इति नवद्रव्याणि ।[2] न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीकारः अपि दिशां मानवव्यवहारहेतुः दर्शयति **पूर्वापरादिव्यवहारहेतुः दिगिति ।**[3] दिक् निर्धारणस्य परम्परा वैदिककालादेव अस्ति। अस्य प्रमाणं वेदेष्वपि प्राप्नोति यथा ऋग्वेदे दिशानां उद्भवं विराटपुरूषस्य कर्णेन अभवत् -

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत।
पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन्॥[4]

वेदेषु इमे उल्लेखमपि प्राप्नोति यत् पूर्वादि चत्वारि मुख्यदिशाश्च तयोः संयोगेन चत्वारि विदिशाः भवन्ति । ऊर्ध्वाधो भागं मिलित्वा आहत्यः दशदिशाः सन्ति **चतस्त्रो दिगश्चतस्तोवान्तरदिश ऊर्ध्वयं नवमी दिङ्।**[5] वैदिककाले दिग्ज्ञानस्य महद् महत्त्वं दत्तम् आसीत्। यज्ञवेद्याः निर्माणाय दिशायाः ज्ञानमे अत्यावश्यकम् । अतः एव याज्ञकः दिशायाः निर्धारणार्थं विशेषरूपेण प्रयतमानो दृश्यन्ते। दिग्विषयेज्ञानमपि महाभारते प्राप्यते। उत्तरपश्चिमं प्रति शयनस्य निषेधं तत्र तथाश्च पूर्वदक्षिणं प्रति शिरं कृत्वा शयनं निर्दिष्टः –

उदक् शिरा न स्वपेत् तथा प्रत्यक् शिरा न च।
प्राक् शिरास्तु स्वपेद् विद्वानथवा दक्षिणाशिराः॥[6]

वास्तुशास्त्रीयग्रन्थेषु विस्तारेण दिग्विषये चर्चा प्राप्नोति । तत्र भवनप्रासादतथाश्च विमानस्य दिग्निर्धारणं शङ्कुद्वारा भवति। एतेषां भवनानां दिङ्मुढत्वकारणेन कुलनाशकरूपी फलस्य निर्देशं उक्तम् –

प्रासादे सदनेलिन्दे द्वारे कुण्डे विशेषतः।
दिङ्मूढे कुलनाशः स्यात्तस्मात् संसाधयेद्दिशः।।[7]

दिग्साधने अनेकाः विधयः सन्ति । प्रायः जनाः उदयकालिकभास्करं दृष्ट्वा दिशायाः निर्धारणं कुर्वन्ति। किन्तु इयं विधिः प्रामाणिकं न अस्ति। यतोहि सूर्यप्रतिदिनं निश्चयेन पूर्वात् न निर्गच्छति। पूर्वे स्पष्टसूर्योदयः बर्षे द्विवारं सायनमेषः तथा सायनतुलायाःसंक्रमणस्य काले अर्थात् चैत्र 21 एवं 23 आश्विनमासे एव भवति। इतरभिन्नं उत्तरायणदक्षिणायणश्च कारणात् सूर्यस्य स्थितिः प्रतिदिनं परिवर्तते । अतः दिशायाः इयं विधिः न विश्वसनीयः । दिशानिर्धारणस्य एकाविधिः **मैग्नेटिककम्पास**इति । एतत् दिशासूचकयत्रं अस्ति यत्र दिशासूचकाः चिह्निताः भवन्ति। तस्य केन्द्रे एकं लोहसूचिका भवति या पृथिव्याः उत्तरध्रुवाद् आकृष्टः सदा उत्तरदिशां सूचयति। विभिन्नग्रन्थेषु दिक् साधनस्य नियमः बहु सम्यक् रुपेण विभिन्नप्रकारेण वर्णितं।

- **क्रान्तिमाध्यमेन दिक् साधनम् -**

---

[2] कारिकावली कारिका स.3
[3] न्यायासिद्धान्तमुक्तावली
[4] ऋग्वेद,10.10.19.14
[5] शा.श्रौ.सू.16.24.2
[6] महाभारत,104.48
[7] बृहद्वास्तुमाला,दिक्साधन,श्लोक.1

जलसदृशः समीकृतसमतलभूमौ वृत्तस्य निर्माणं कृत्वा तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलप्रमाणकं शङ्कुः स्थापनं करिष्यामः। सूर्योदयात् पूर्वाह्णात् पूर्वं वृत्ते यतः छाया दृश्यते स पश्चिमं एवं मध्याह्न पर्यन्तं यतः छाया जातं स बिन्दुः पूर्वदिशायाः द्योतकं भविष्यति। ज्ञातव्यमस्ति यत् अस्मिन् प्रकारेण पश्चिमबिन्दोः निर्माणं भवति। किन्तु क्रान्तिगतिः अनुरूपं पूर्वोक्तं बिन्दुः मानं स्थूलगतं भवति। एवं प्रकारेण स्थूलबिन्दुं ज्ञानार्थं छायाप्रवेशनिर्गमश्च समयोः क्रान्तिज्याणां ज्ञानं क्रियते तथा च छायाकर्णात् गुणा क्रियते , इष्टलम्बज्यात् भागं कृत्वा प्राप्तमानसदृशः अङ्गुलादि अयनस्य दिशायां बिन्दुः संचालनं कुर्युः। एवं प्रकारेण वास्तविकं बिन्दोः ज्ञानं भविष्यति। अन्यप्रकारेण उत्तरध्रुवं वेधित्वा उत्तरदिशायाः ज्ञानं क्रियते अथवा वृत्तमध्यस्थशङ्कुः एकसमयस्य एव छायाग्र ज्ञातकृत्वा तस्य इष्टकालस्य भुज एवं कोटिः क्रियते , भुज - कोटिः तुल्यं शलाकायाः ज्ञानं एवं प्रकारेण कुर्मः यत् शलाकायां यग्र अर्थात् यष्टयग्रस्य योगं भवितुं शक्नोति , एतत् कारणात् कोटिः पूर्वा– पर एवं दक्षिण – उत्तरश्च भविष्यति।

वैदिकज्योतिषसमयात् एव शङ्कुषा छाया, मुहुर्तादि गणनापरम्परा वर्तते। **अथर्ववेदीयज्यौतिषम्** ग्रन्थे सर्वप्रथमं शङ्कुच्छाया प्रमाणेन एव पञ्चदश मुहुर्तज्ञानस्य वर्णनं वर्तते। प्रातः काले यदा सूर्यार्धं बिम्बगोचरं तदा द्वादश अङ्गुल दीर्घता एका समरेखा –स्निग्ध – ऊर्ध्वाधर गोल शंकुं पृथिव्यां ऊर्ध्वं स्थापयतु। तस्मिन् समये शङ्कुच्छाया पश्चिमाभिमुखा भुवि एवं 90+6 -96 अङ्गुलीप्रमाणं भविष्यति। प्रतिदिनम् अस्मात् समयात् रौद्रनामकः मुहर्तः आरभ्यते। एषा छाया क्रमेण मध्याह्नपर्यन्तं न्यूनीभवति । यदा एतत् छायाप्रमाणं 61 अङ्गुलयोः यावत् न्यूनीकरोति, तदा रौद्रमुहूर्तः समाप्तः भवति। यदा शङ्कुच्छाया 60 तः 13 अङ्गुलयोः भवति, तदा अन्यत् मुहूर्तं श्वेत नाम अस्ति। 12 अङ्गुलशङ्कुच्छायातः यावत् सप्ताङ्गुलपर्यन्तं तृतीयमुहूर्तं मैत्रं कथ्यते। छायायाः 6 अङ्गुलतः एकाङ्गुल्या न्यूनच्छायया सावित्र नाम पञ्चमं मुहूर्तं प्रारभ्यते। तथैव चतुरङ्गुलशङ्कुच्छाया भवति चेत् तदा वैराग नाम षष्ठी मुहूर्तं आरभ्यते । यदा छाया त्रीणि अङ्गुलानि न्यूनीकृता भवति ततः विश्वावसु सप्तमो मुहूर्तः आरभ्यते यदा च शङ्कुच्छाया द्व्याङ्गुलाभ्याः न्यूना भवति तदनन्तरं अभिजित् नामक मुहूर्तं प्रारभ्यते ।यदा अभिजीतस्य मध्यकालः भवति तदा छाया शून्यं भवति अथवा उत्तरदक्षिणदिशि वा गच्छति। तस्मिन् काले शङ्कुछाया शङ्कु मूले एव भवति। मध्याह्नकालस्य अनन्तरं शङ्कुच्छाया पूर्वदिशि अपि आरभ्यते । यावत् अङ्गुल्याः अधिकः भविष्यति ततः रोहिण नाम नवं मुहूर्तं प्रारभ्यते , यः त्रयः अङ्गुलीः यावत् स्थास्यति, चतुः अङ्गुल्याः छाया भवति तदा दशमं बल नाम मुहूर्तं समाप्तं भवति। पञ्च अङ्गुल्यः शङ्कुच्छाया षट् अङ्गुलीनां यावत् तिष्ठति तावत्पर्यन्तं द्वादश नैर्ऋत नामक मुहूर्तं तथा द्वादश अङ्गुल पर्यन्तं त्रयोदश वारूण मुहूर्तं भवति। तत् पश्चात् सूर्यास्तपर्यन्तं भग नामक पञ्चदशमुहूर्तं भवति। सूर्यास्तकाले छाया पूर्वदिशि 96 अङ्गुलीः भवति। एतानि सर्वाणि प्रातःकाले सूर्यास्तं यावत् 10 +2+3 =15 मुहूर्ता इति उक्तम् अस्ति। तथा च एते मुहूर्ताः रात्रौ एतस्मिन् क्रमे भवति।[8]

[8] सिद्धान्तशिरोमणि 3,8-9

सुगमोपायेन दिग्ज्ञानमुक्तं ग्रहलाघवे यत् – समतलभूमौ निर्मितस्य वृत्ते मध्यभागे स्थितस्य शङ्कुस्य सूर्योदयकाले यत्र छाया प्रविशति तथा अस्तकाले यतः आगतः अर्थात् स्पर्शं करोति , उभयबिन्दुपर्यन्तं गच्छन्ती रेखा पूर्वीपरा भवति अर्थः अस्ति यत् छायायाः प्रवेशबिन्दुः पश्चिमं एवं निर्गम बिन्दुः पूर्वदिशायाः चिन्हम् अस्ति । एतयोः द्वयोः चापद्वारा निर्मितं मत्स्यस्य मुखं पुच्छं च मिश्रयति रेखा दक्षिणोत्तरी भविष्यति । अर्थः अस्ति यत् पूर्वापरस्य मध्यबिन्दौ निर्मितं लम्बः दक्षिणं उत्तरदिशि च दिशां वक्ष्यति ।[9] मुहूर्तमार्तण्डे नक्षत्रवशेन दिग्ज्ञानमुक्तं यत् –

प्राक् साध्योज्जयिनीस्थलाद्यमदिशि त्वाष्ट्रानिलाभ्यन्तरा ।
सौम्येतोम्र्युदयादुदग्ध्रुमुखाद्दिङ्मूढके स्यान्मृतिः ॥[10]

अर्थात् उज्जैनात् दक्षिणे कल्पितंक स्थानात् दिक्साधनं प्रयोक्तव्यं तर्हि रात्रौ काले चित्रानक्षत्रस्य बिम्वोदय कत्वा नलिकेण छिद्रयति नलिकाग्रात् लम्बसूत्रं यदि तस्मिन्नेव भूमौ स्थाप्यते तदा तत् प बिन्दौ पतिष्यति । तत्र चिह्नितव्यम् । तथैव स्वात्यादन्यनक्षत्राणां समुत्पद्यतः यथा उन्नतांशायां चित्रा भेदिता कर्त्तव्या तथैव उन्नतांशायां स्वातिभेदनेन नलिकाग्रभागात् लम्बसूत्रं फ बिन्दौ पतितः, तत्र चिह्नेन द्वयोः चिह्नयोः मध्ये व बिन्दुः पूर्वा सः पूर्वदिशा कल्प्यते । उज्जैनमुत्तरं दिशि य बिन्दुतः पूर्वदिशां यदि ज्ञातव्यं तर्हि निशाकाले कृतिकोदयसमये भेदनं कुरु, यत्र लम्बसूत्रं र बिन्दौ सम्मिलितः तत्र चिह्नानि पूर्वदिशां वक्ष्यन्ति । उत्तरं ज्ञातुं ध्रुवसंज्ञकतारकं नलिकेण वेधयन्तु तथा यत्र लम्बसूत्रं पतिष्यति तत्रैव उत्तरदिशा ग्राह्यः भविष्यति यतोहि ध्रुवं उत्तरे एव स्थितः इति सिद्धम् ।

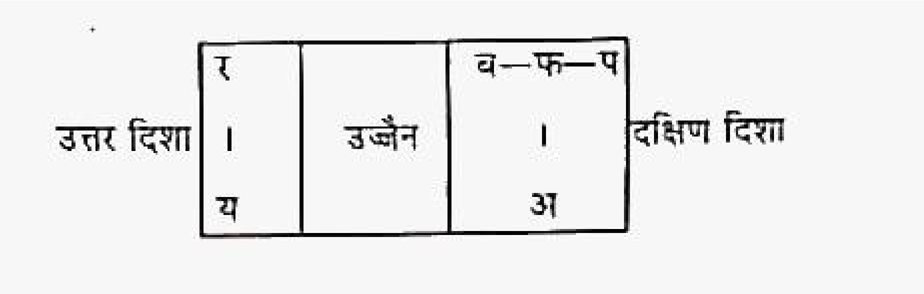

एवं प्रकारेण मुहूर्तमार्तण्डे शुल्बसूत्रस्य निम्नश्लोकं उद्धृतम् -

कृत्तिका श्रवणं पुष्यं चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रादिते पुरे ॥[11]

अर्थात् कृत्तिका श्रवण पुष्य- चित्रा एवं स्वीती नक्षत्रभेदः पूर्वदि दिशां सूचयति । एतेषां नक्षत्राणां पालनम् अपेक्षितं यदा क्षितिजस्य उपरि 86 अङ्गुलयोः भवति । कात्यायनशुल्बसूत्रेषु

[9] ग्रहलाघव 4,21
[10] मुहुर्त्तमार्तण्ड 6,5
[11] कात्यायनशुल्व,34

शङ्कुविधिना छायागतिनिर्गमवृत्ताधारेण पूर्वादीनां दिशानां अन्वेषणविधिः दीयते । **समे शङ्कु निखाय शङकुसम्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्कुग्रच्छाया निपतति तत्र शङकु निहन्ति सा प्राची । तदनन्तर रज्ज्वा अभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्ये शङ्कुमेवमुत्तरतः सोदीची । प्राच्यन्तयोः शङ्कू निहन्ति । श्रोण्यंसयोश्च । शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वा दिशं हरन्ति । एवमुत्तरतः । विपर्यस्येतरतः । स समाधिः सर्वत्र ।**[12] किन्तु , **नक्षत्रवेध दिग्ज्ञानमितो अन्यथैव । पूर्वापरा या अत्र कृता प्रकारैर्ज्ञेया बुधैः सा सममण्डलीया ।**[13]

ध्रुवमत्स्यताराद्वयदर्शनद्वारा दिग्ज्ञानमुक्तं वास्तुराजवाल्लभे यत् उक्तम्ध्रुवतारकस्य उपरि मार्कटिका नामकः 2 तारकाः यदा भ्रमणकाले तारेण सह ऋजुरेखायां आगतवन्तः, अतः सा उत्तरदिशा भवति। मार्कटिकायाः द्वयोः तारकानां विपण्यलम्बं च एकस्मिन् सूत्रे स्यात्,अवलम्बस्य पृष्ठतः कलशे दीपं स्थापयित्वा,यदि उभयत्र एकस्मिन् सूत्रे दृश्यते, तर्हि दीपस्य दिक् दक्षिणं भविष्यति । दिक्कृत्य 32 अङ्गुलानां वृत्तं कृत्वा तस्य मध्ये 12 अङ्गुलानां शङकुं स्थापयित्वा यत्र तस्य छाया मण्डलं प्रविशति तत्र पश्चिमं यत्र सूर्योदयं तत्र पुर्वं दिशा भवति । एतयोः बिन्दुयोः संयोगेन तेषां योगे आकृष्टा रेखा पुर्वपश्चिमा भविष्यति यावत् उत्तर-दक्षिण-संयोगं कुर्वती रेखा याम्योत्तरा भवति ।[14]

दानवराजमया कथियति दिनादौ उक्तं शङकुं भूमौ स्थापितः । मध्यमे शङ्कुतः द्विगुणाप्रमाणवृत्तं कुर्यात् । तस्मिन् मण्डले यत्र मध्याह्नत् पूर्वं ततः परं च सूर्यच्छाया पतति तत् स्थानं चिह्नितव्यम् । यदि एतौ बिन्दुद्वयं संयोजितं भवति तर्हि निर्मिता रेखा पूर्वापरः पूर्वपश्चिमः च भविष्यति । यदि तयोः बिन्दुयोः मध्ये मत्स्याकारः आकृष्यते तर्हि शिखापुच्छस्य वा उत्तरदक्षिणदिशायाः वा साक्षात्कृत्य कर्तुं शक्यते । अस्मिन् सन्दर्भे पूर्वपश्चिमयोः बिन्दून् केन्द्रं कृत्वा द्वौ वृत्तौ आकर्षयन्तु ।अत्र ज्ञेयं यत् कन्यायां वृषराशिः सूर्यसन्निधानात् अपच्छाया न भवति यावत् मेष-मिथुन- सिंह-तुलायां अपच्छायाप्रमाणं अङ्गुलद्वयं भवति तथैव कर्कटेषु वृश्चिकेषु मीनेषु च चत्वारः तथा धनुराशिकुम्भे च सूर्यस्य सन्निधौ षट् अङ्गुलानि तथा मकरगतसूर्ये अष्टाङ्गुलानि भवन्ति । दक्षिणवामयोः समुचितसंशोधनं कृत्वा पूर्वपश्चिमच्छायासु रेखा कृत्वा दिशा ज्ञातव्या इति ।[15]

---

[12] कण्डिका 1,1-11

[13] सिद्धान्त,त्रिप्रश्नाधिकार 378

[14] वृत्तरत्नावली श्लोक 8,पृष्ठ 59

[15] मयमतं 6,6-13

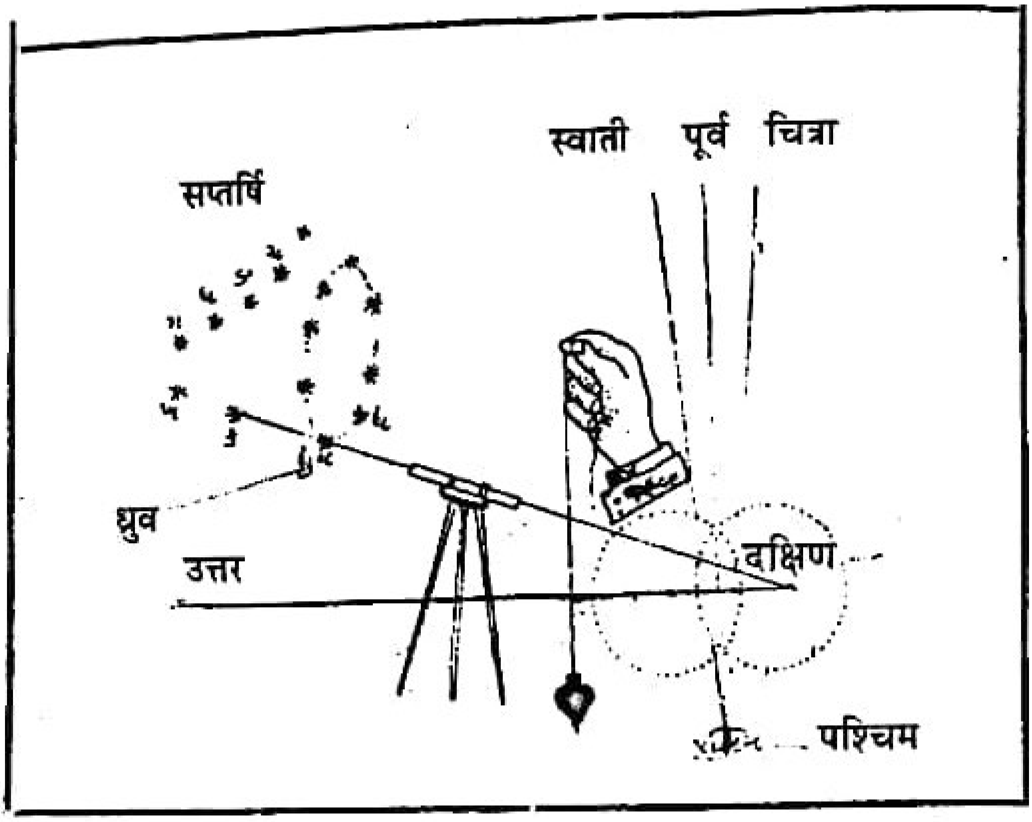
स्वाती
पूर्व
चित्रा
सप्तर्षि
ध्रुव
उत्तर
दक्षिण
पश्चिम

चित्र......

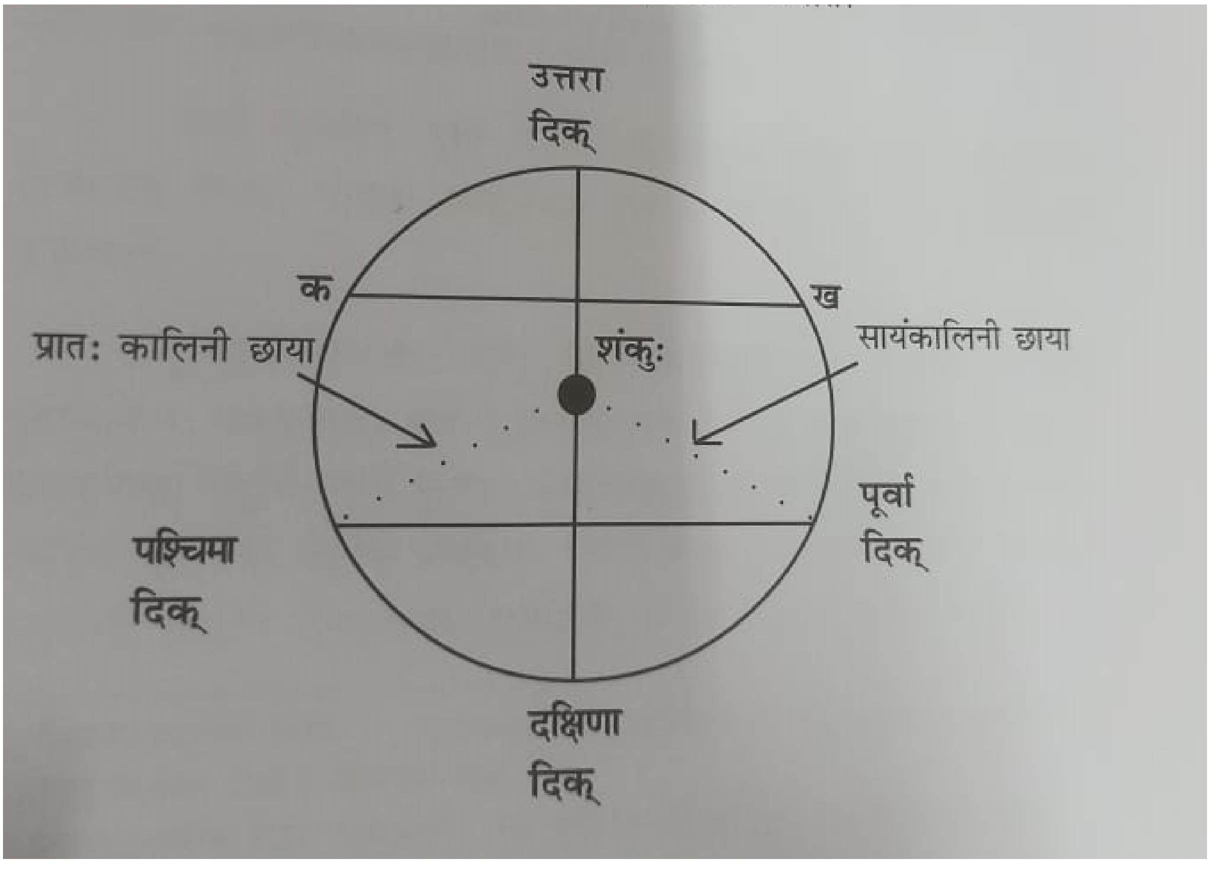
उत्तरा
दिक्
क
ख
प्रातः कालिनी छाया
शंकुः
सायंकालिनी छाया
पश्चिमा
दिक्
पूर्वा
दिक्
दक्षिणा
दिक्

एवं प्रकारेण सूर्यसिद्धान्ते अपि शङ्कुना दिक् साधनानि कथितानि । चित्र.......

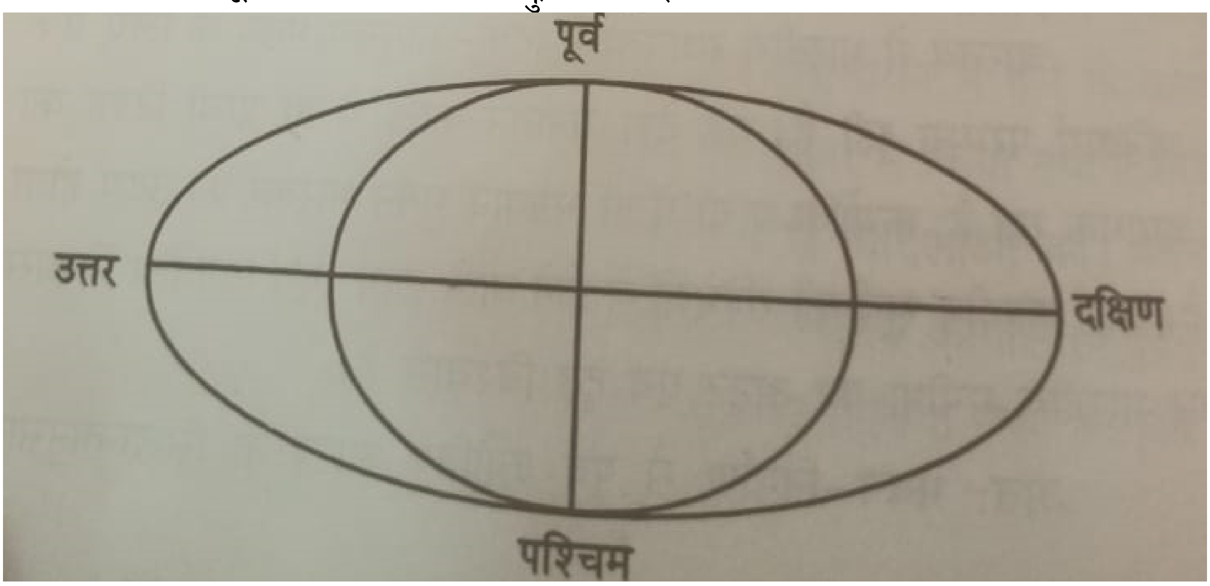

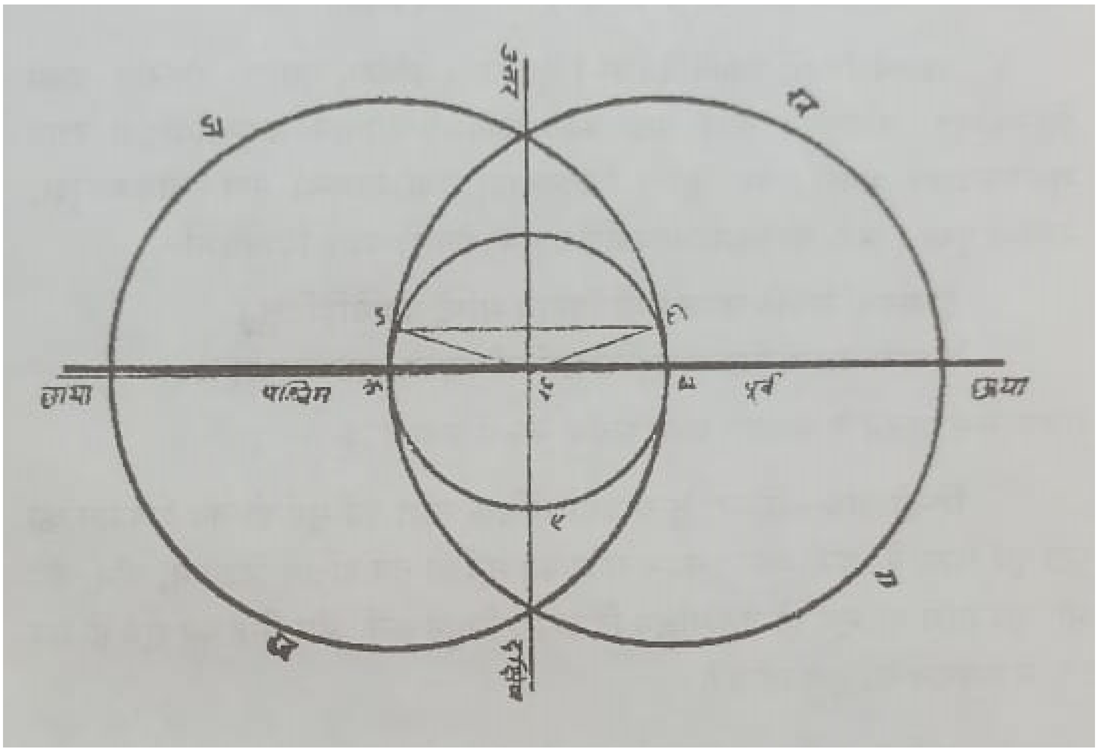

सूर्यस्य छाया द्वादशमासेषु एकरूपं न भवति। अतः सूर्यस्य नक्षत्रसंक्रमणानुसारेण विशुद्धतया पूर्वपश्चिमनिर्णयः कथं कर्त्तव्यं एवं अपच्छाया द्वारा कथं रक्षितं इति आचार्यस्य मतम् अस्ति यत् मेषसिंहमिथुनतुलायां सूर्ये यत्र शङ्कुच्छाया पतति ततः अङ्गुलद्वयं तस्मात् निवृत्त्य पूर्वपश्चिमं निर्धारयेत् । यस्मिनसमये सूर्यः कर्क-वृश्चिक-मीनराशिषु भवेत तदा तस्मिनसमये चत्वारि अङ्गुलानि निष्कास्य दिशा निर्धागयेत् । धनुकुम्भराश्योः षट् अङ्गुली यदा सूर्यःएवं मकरे अष्टाङ्गुलेषु दूरं शङ्कुच्छायायाः दक्षिणं वामं च सूत्रस्य प्रयोगः करणीयः ।

यस्मिन् दिशि मेष एवं तेला राशिः सूर्योदयः भवेत् तथा श्रवणकृत्तिकानक्षत्रयोः उदयं भवेत् सः पूर्वदिशा ज्ञातव्यम्। चित्रास्वातिनक्षत्रौ यदि मध्ये भवति तदैव पूर्वदिशा विचारणीया। अस्मिन् दिशि प्रासादनिर्माणेन नगरस्थापनेन वा आयुः, धनस्य च वृद्धिः भवति तथा विपरीतकार्यं कृत्वा वयः , धनस्य च अपव्ययः भवति।[16]

[16] राजवल्लभवास्तुशास्त्र अध्याय -1,पृष्ठ 180